

PLA DE LA RIBERA: EL VEINAT CONTRA LA DICTADURA

Grup de Treball d'Etnologia de l'Espai Públic de l'Institut Català d'Antropologia

Memòria final del projecte

-desembre 2006-

Es curiós i tràgic a la vegada que la matèria prima fonamental per la burgesia de Barcelona hagi estat sempre el sòl. Se l'han venut, revenut, especulant contínuament, i ha estat la seva gran aportació econòmica en molts moments. La propietat del sòl, i la seva especulació, ha estat una part important de la seva riquesa.

(Moreno i Montalbán, 1991)

La importància d'un treball sistemàtic sobre la recuperació de la memòria històrica de les lluites veïnals de l'última època del franquisme se'ns va fer evident en el curs de la investigació que vam realitzar sobre la oposició al Pla de la Ribera durant els anys 1965-1975. Estudiar el desenllaç d'aquesta oposició, que va coincidir amb el naixement de les primeres Associacions de Veïns, ens ha obert una sèrie de perspectives sobre les relacions entre els diferents grups de població implicats i sobre el clima polític i social del final del franquisme.

Els objectius a treballar que vam determinar al moment de la redacció del projecte eren: esbrinar quines eren les demandes veïnals enfront del Pla de la Ribera, reconstruir com es formaren les xarxes de resistència, estudiar les formes que adoptà la oposició a les reformes urbanístiques, i les respostes que les mobilitzacions veïnals van rebre per part de l'administració.

Durant el curs de la investigació vam identificar altres problemàtiques sorgides per la pròpia metodologia emprada, es a dir la comparació entre fonts escrites i fonts orals. El nostre treball va incloure el buidat d'arxius, la recopilació de bibliografia i alhora el treball de camp, a través d'entrevistes i històries de vida; la integració d'aquest dos tipus de fonts va portar a la llum moltes contradiccions entre els diferents discursos, l'estudi de les quals va ser central per la nostra anàlisi.

De la mateixa manera que l'oposició al pla s'emmarca en el context del sorgiment de les associacions de veïns i les lluites antifranquistes, s'ha de considerar l' iniciativa del Pla de la Ribera en el marc de l' alcaldia de Porcioles i el desenvolupisme franquista dels anys 60. La "Carta Municipal de Barcelona" de 1960-64, va atorgar a l'Ajuntament més recursos econòmics, adquirint a més la potestat d'emetre deute públic: aquest fet va permetre passar d'un pressupost global de 900 milions de pessetes a l' any 1957 a 7840 al 1978. L'urbanisme "porciolista" de les grans obres públiques que obria la possibilitat de grans beneficis privats va estar alhora lligat a una pionera col·laboració del sector privat en la promoció de certs plans. És en aquest context, inèdit fins aleshores de col·laboració amb el sector privat, grans oportunitats per la especulació amb el sòl i receptivitat municipal per reformes en clau de "renovació", en el que hem de considerar la iniciativa del Pla de la Ribera. L'interès que hem trobat en l'estudi de la memòria històrica d'aquest Pla resideix en part també en el fet que representa el començament del procés de col·laboració público-privada que acabarà convertint-se en l'anomenat "model Barcelona".

La dècada dels seixanta va ser un moment de canvis radicals per la ciutat. Es realitzen els primers intents de planificar el caòtic desenvolupament urbanístic a partir del Pla Director de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (1966). La ciutat comença a convertir-se en el gran centre terciari de l'àrea, mentre que els nuclis residencials es traslladen al Vallés i al Maresme.

El Poblenou és un dels barris que ha experimentat les més radicals transformacions en la seva morfologia, en un període de temps relativament breu. Des del segle XVIII al barri havia existit sempre un *laissez faire* practicat per l'administració pública: les intervencions urbanístiques havien estat puntuals i limitades a l'obertura de carrers que quedaven tallats per fàbriques i a la construcció d'alguns blocs d'habitatges molt pròxims a les fàbriques. El panorama en general és que coexistiren les instal·lacions de les grans fàbriques amb les empreses i tallers mitjans i petits, amb les vivendes dels obrers. El barri es fruit de una expansió i densificació territorial continua. El resultat és l'aparició d'una trama urbana escassament vertebrada, fruit de la juxtaposició d'una sèrie d'iniciatives desconnectades que simplement proposen resoldre el problema particular de propietari o empreses individualment.

La franja litoral del districte era en aquella època una zona força diferent de la resta del barri. Una sèrie de grans indústries (algunes reubicades a finals del segle XIX des del centre de Barcelona) ocupaven els terrenys colindants amb la platja, conformant un territori oficialment poc habitat, on les úniques construccions eren – exceptuant el barri del Taulat – les zones anomenades de *barraquisme*, com les que hi havien al voltant del Cementiri de Poblenou i a bona part de la platja.

Totes aquestes empreses anaven a fotre el gran negoci. (...) Totes les indústries ja tenien previst que anaven marxant fora de Barcelona. I aleshores a lo que anaven era a volguer revaloritzar els terrenys. (Entrevista a Joan Banyeres, 1er Secretari de l'AAVV del Taulat)

L'associació d'empreses *Ribera S.A.* neix a partir de la voluntat dels empresaris de la zona amb més visió de futur de requalificar els terrenys de les fàbriques. Empresaris com Pere Duran Farell (president de Catalana de Gas i Electricitat, d'Hidroelèctrica de Catalunya i de la Maquinista Terrestre i Marítima) van ser promotors del projecte, redactat per l'arquitecte Antonio Bonet Castellana al 1965 i aprovat per l'Ajuntament de Porcioles al 1968. Assessors de la *Ribera S.A.* van ser els advocats del bufet Roca i Junyent, del qual formaven part Miquel Roca (més endavant dirigent de Convergència i Unió) i Narcís Serra (més endavant alcalde de Barcelona). Per justificar l'actuació proposada, l'Ajuntament de Porcioles va utilitzar una sèrie de discursos que a partir d'aleshores van començar a resultar centrals; la comparació d'aquest discurs oficial amb les fonts recollides durant el treball de camp va fer visible una primera font de conflictes, bàsic per l'entendiment dels esdeveniments.

Barcelona no pot seguir vivint d'esquenes al mar és el títol d'una publicació de 1965 a càrrec de l'Ajuntament, on les fotos de barraques del litoral s'utilitzaven com a exemple de la "degradació" de la zona. Un dels elements destacats per moltes de les persones entrevistades, a propòsit d'aquest discurs de la degradació, va ser la distància i certa dosis de despreci amb el qual els gerents de la *Ribera S.A.* i els portaveus de l'Ajuntament es referien al barri de Poblenou en general: com a exemple, la reunió celebrada a la primavera de 65 a l'escola de periodisme entre els representants de les entitats veïnals implicades i els portaveus de *Ribera S.A.*, durant la qual un dels representants de *Ribera S.A.* va afirmar que pel carrer Enna – que es proposava transformar en Ronda Litoral – "no hi passava mai ningú".

Aquest tipus de distància i despreci cap als barris va ser entre els elements que van fomentar la oposició veïnal al Pla. Dintre del discurs "desenvolupista" de l'administració hi havia una sèrie d'elements que donaven peu a una crítica força motivada: la referència a una "Copacabana perduda" (la frase és del periodista Antonio Figueruelo), que l'administració es proposava recuperar a través de la requalificació de la zona, implica pels residents de l'àrea una desqualificació que difícilment amaga el seu classisme. La requalificació de la zona es presentava com una reapropiació de part de les classes altes d'una àrea habitada per gent de classe baixa. Aquest mateix procés de *zoning* es va donar més endavant amb el pla de la Vila Olímpica i amb el posterior projecte 22@, els quals, tot i integrar de forma major els habitants

de la zona i persones procedents de classes més baixes (el Pla de la Ribera i el Pla del Sector Marítim Oriental no preveien habitatges de protecció oficial, diferentment de la Vila Olímpica i del 22@), van continuar en la línia del discurs sobre l' "obsolescència" i la "recuperació" del barri de Poblenou.

La primera resposta del naixent teixit associatiu que es va donar al projecte del Pla va ser al barri del Taulat (la zona més poblada dintre de l'àrea d'afectació) quan la revista *4 cantons*, editada per un grup vinculat a la parròquia de Santa Maria del Taulat i que fins a aquell moment no s'havia posicionat tant políticament, va titular el seu número especial 51-52 (30-7-1965) "Pueblo nuevo en peligro"; publicant en les pàgines centrals una explicació del projecte del Pla de la Ribera, amb la intenció d'alertar el veïnat sobre un pla urbanístic del qual possiblement no havien rebut notícia. El grup de *4 cantons*, del qual formaven part alguns dels nostres entrevistats (Josep Magrinyà Blasi, Nicasi Camps Pinós), a l'estar vinculat a la parròquia tenia una caracterització social i política força diferent de les Associacions de Veïns, que van començar a sorgir precisament en aquella època.

Com no et podies organitzar com a partit, ni com a associació política ni res que fes una mica d'olor d'això, la gent estava a les parròquies. I aleshores entre les parròquies i alguna altra entitat que quedava, cooperatives i aixís, van començar a montar les associacions de veïns: impulsades molt pels partits, per la gent d'esquerra. (Entrevista amb M. Tatjer)

Aquestes primeres associacions de veïns, que sorgeixen a partir de 1968, ho fan inicialment als barris perifèrics a on els problemes són més greus. Creen les condicions per una lluita ciutadana, a on comença a tenir importància la militància de la gent obrera i universitària en un estil clarament antifranquista, influïts tots plegats pels partits clandestins, sobretot el PSUC.

En aquests anys de conformació de les primeres associacions de veïns sorgeixen l'Associació de Veïns del Taulat i de la Barceloneta.

Aquí en Pueblo Nuevo estaba la (Asociación) del Taulat, (que) era puramente de vecinos vecinos, que supongo que tenían un poco la idea de organizar las fiestas, la Fiesta Mayor y alguna cosa así (...). En aquella época empezaron a coexistir las asociaciones éstas de festejos y las asociaciones que tenían una voluntad política. La otra asociación que es la de Poble Nou, parece que se llama Asociación de Vecinos de Pueblo Nuevo, la otra que se constituyó. Ésta ya tenía una vocación más política, expresada o no expresada explícitamente no sé, pero que después viendo los dirigentes que tenía y la carrera que han hecho... (Entrevista a Josep Magrinyà)

Així, dintre del moviment veïnal van confluïr maneres molt diferents d'entendre la lluita i els objectius a perseguir. Entrevistant a persones que van participar al neixement i desenvolupament de les AAVV de la Barceloneta, de Poblenou i del Taulat, hem vist com des de la percepció mateixa de les persones implicades hi ha una diferència, entre "intel·lectuals", "estudiants", per una banda, i "veïns veïns" per l'altra. Entre aquests dos sectors no hi ha una separació clara sinò una continuïtat; moltes de les persones que considerem aquí "intel·lectuals" treballaven a les fàbriques de la zona, també com a instrument per entrar en contacte amb la classe obrera amb finalitat política (entrevistes amb Maria Favà, Paco Marín); i alhora, hi havia una forta politització també dintre de les classes més populars del veïnat, ja que es tracta d'un barri fortament polititzat des del seu origen. Segons les característiques pròpies de les tres àrees afectats pel Pla de la Ribera, el naixement de l'Associació de Veïns té una conformació social i política diferent; resaltar i investigar aquestes diferències ens ha ajudat a entendre les especificitats de cada territori.

Fins i tot dins dels propis barris, vam descobrir una sèrie de contradiccions i conflictes que han quedat poc reflectits en la història oficial del moviment veïnal. Al barri del Taulat, per exemple, vam detectar l'existència d'unes movilitzacions veïnals autònomes, a banda de l'Associació de Veïns; és el cas de la lluita en contra d'una fàbrica contaminant, FERTRAT,

que va esclatar a partir d'una iniciativa purament veïnal a l'any 1974. La falta de presència d'aquests sectors més autònoms dins de les històries oficials ens revela que existeixen una sèrie de manipulacions i instrumentalitzacions de les lluites veïnals, de les quals vam poder determinar l'existència a partir del treball de camp.

Quan van néixer pensa que eren una de les formes de resistència antifranquista. (..) Com no hi havia llibertat política, d'associació política (..) tota aquesta gent té que buscar una manera de fer pressió. I clar, l'esclatxa que es troba són les associacions de veïns, perquè clar, permeten un treball molt interessant que és territorialitzat. (Entrevista amb M. Tatjer)

Sovint es considera el moviment associatiu veïnal com a una forma que va assumir l'antifranquisme d'expressar-se esquivant la repressió. Però el desenvolupament de la lluita en contra del Pla de la Ribera i posteriorment del Pla del Sector Marítim Oriental (la reedició de 1971 del Pla de la Ribera) demostra que la component anticapitalista era tant present com l'antifranquisme dintre del moviment. L'anomenat *Contrapla de la Ribera*, elaborat per l'equip de Solà-Morales a partir del concurs d'idees obert pel Col·legi d'Arquitectes en contra del Pla del Sector Marítim Oriental, és un exemple evident d'aquest enfoc. El *Contrapla* es publicarà a l'any 1974 sota el títol *Barcelona: remodelación capitalista o desarrollo urbano en el sector de la Ribera Oriental*, i es escrit amb una clara orientació marxista, describint la ciutat com a un espai d'enfrentament entre classes, en el qual el franquisme només és la forma específica que el capitalisme assumeix al moment històric donat. Una de les hipòtesis que hem formulat, també estudiant les octavetes i els panflets de la època, és que reduir el moviment associatiu veïnal a una forma que va assumir l'antifranquisme, és treure valor a la component anticapitalista que va ser present durant tota l'història d'aquest moviment. En particular, és una versió de la història que recolza i justifica el desenvolupament que van tenir les associacions de veïns amb l'arribada de la democràcia.

L'història, més que un recull de fets i esdeveniment, és un procés dinàmic; si surtim de la concepció clàssica de l'investigació històrica com a intent d'averiguar la realitat sobre un fet, i intentem centrar-nos sobre la proliferació de versions i d'interpretacions d'un mateix fet, ens adonem que el que més interessa des d'un punt de vista antropològic és l'ús que els diferents grups socials fan de les seves històries personals i de l'història col·lectiva; i sobretot, de la finalitat, palès o oculta, de les interpretacions dominants en cada moment.

La distància entre fets i memòria, des d'aquest punt de vista, en lloc de qüestionar el valor dels testimonis orals, evidència el seu valor, en la mesura en què ens ajuda a entendre com la gent intenta donar sentit als esdeveniments significatius i què determina que aquests esdeveniments arribin a ser significatius per a ells. Quan ens trobem amb fets que hagin sigut molt narrats, o que hagin produït memòries homogènies però molt allunyades dels fets, o que hagin provocat versions diferents, tenim l'escenari perfecte per a analitzar les causes que provoquen la construcció d'aquestes memòries, els mecanismes posats en joc.

Agafem l'exemple de les movilitzacions veïnals en contra del Pla de la Ribera. Hi ha una memòria que identifica les protestes amb manifestacions multitudinàries i fins i tot (en una font) amb cremes de contenidors. A partir de la nostra investigació sobre el terreny vam poder averiguar que cap de les persones que hem entrevistat, que fora de membres actius de les associacions de veïns, recorden que hi hagi hagut movilitzacions en contra del Pla de la Ribera; la majoria no saben ni què és el Pla de la Ribera. Molts dels entrevistats (que no siguin membres de les AAVV) responen confonent el Pla de la Ribera amb la Vila Olímpica, i tot i així no recorden cap manifestació. De fet, la premsa recolza aquesta visió, ja que l'acte més multitudinari que queda recordat en contra del Pla de la Ribera és una assemblea veïnal realitzada al Casino l'Aliança on van participar 3000 persones; la lluita en contra del Pla de la Ribera sembla haver-se desenvolupat sobre tot en el terreny mediàtic, a través de les 8000 impugnacions recollides i de la implicació dels col·legis professionals.

Però, la necessitat d'associar aquesta lluita de les Associacions de Veïns a unes suposades grans movilitzacions de carrer, té la funció de mite de fundació, que mantengui

l'identitat d'aquestes associacions en la època de la democràcia. Després de les primeres eleccions democràtiques, tot i mantenir una estructura d'organitzacions força estable, el moviment veïnal entra en un període de crisi: membres destacats del moviment veïnal passen a l'Ajuntament produint-se un buidat d'activistes i de lideratge en els moviments. Molts dels tècnics i professionals amb un paper rellevant en el suport a les reivindicacions veïnals durant la transició, passen a treballar també a l'Administració. Per una banda accedir a quotes de poder de part de persones que havien participat en les lluites durant el franquisme es podria interpretar com una victòria dels moviments veïnals; l'altra cara de la moneda es que l'Ajuntament es nodreix de l'herència directa de l'antic moviment de resistència que queda desvirtuat durant el trànsit democràtic. Les associacions, desestructurades en aquest moment, tenen poca força i un paper molt menys crític. Alhora, l'establiment de canals de negociació amb l'Administració reforça el burocratisme i l'allunya de les bases. El passat antifranquista i "popular" en aquell moment té la funció de contrastar les dures crítiques que s'estaven rebent.

Per altra banda, de part dels propis sectors crítics (en contra del PSOE i de l'administració democràtica), recordar la lluita al Pla de la Ribera com a gran mobilització veïnal amb cremes de contenidors té una funció oposada: remarcar l'actuació posterior de les AAVV com a traïció, cap les lluites i de l'implicació política dels anys d'or de les mobilitzacions veïnals. Ambdues visions de la història amaguen un fet que ens va aparèixer evident, tot i necessitar d'un estudi més llarg per poder-se afirmar amb seguretat: que no van ser pròpiament les mobilitzacions veïnals que van aturar el Pla de la Ribera.

Sí, sí, la lectura sempre és que no es va fer perquè el moviment veïnal ho va impedir (...) Però és clar, jo sempre he pensat que en aquells temps si no hi hagués hagut algú de dalt que hagués dit: " – Bueno, pues no es fa", jo crec que el moviment veïnal aquell temps comptava poc. Home, clar que va ser la primera vegada que van tenir una oposició una mica seria amb alguna cosa d'aquestes, perquè fins ara el Porcioles havia fet lo que havia volgut, escolta'm. Havia fet les edificacions que havia volgut, havia fet lo que havia volgut, així estava Barcelona de coses fetes per ell que, bueno, són vertaders desastres, i ningú li havia dit mai res. Aquí va ser el primer que va trobar una mica de d'allò, però bueno, suposo que si s'ho hagués proposat, els demés a les males hauríem hagut de callar també... (...) Els demés, em refereixo als veïns, perquè aleshores com que tot s'arreglava a la força, el que tenia el poder era el que... no és com ara que, que al menos tens alguna sortida... (Entrevista a Joan Banyeres)

Si bé el Pla de la Ribera no va arribar a realitzar-se, les causes del fracàs d'aquest no queden clares : l'anàlisi de les fonts escrites, així com del resultat de les entrevistes ens porta a deduir que existeixen almenys tres possibles causes que van determinar que la reforma urbanística no es duigués a terme en aquell moment. Aquestes tres causes no són excloents sinó que segurament es complementen i es reforcen en diferent mida per tal d'aconseguir finalment aturar la iniciativa. El que es fa difícil en aquest punt és arribar a determinar si alguna d'aquestes causes fou més decisiva que les altres.

Per una banda la oposició veïnal és la causa de fracàs del pla que es menciona amb més freqüència en les fonts escrites i que apareix en gairebé tots els discursos analitzats a partir de les entrevistes realitzades amb experts del tema. Suposadament aquest clima d'impopularitat entre els veïns és el que fa que l'any 71 el Pla de la Ribera sigui substituït per un altre pla "Pla del Sector Marítim Oriental" que recollia l'idea general de l'anterior però en reduïa la zona d'impacte: de quatre sectors es passava a dos, els menys poblats (quedava desafectat el barri del Taulat i la problemàtica zona del cementiri del Poblenou), i la via ràpida es traslladava del carrer Enna al litoral. Aquestes dues modificacions van suavitzar la protesta popular però tot i això el Pla del Sector Marítim Oriental tampoc es va acabar executant: les protestes del veïns van tenir un ressò social i alguns col.legis professionals van acabar per oposar-se al pla.

La segona causa per al fracàs del pla s'enllaça amb l'anterior: és la que apunta al clima d'impopularitat que genera l'iniciativa tant per part de veïns com de col.legis professionals que es trasllada a la societat en general. Per últim, una altra causa que va motivar el fracàs del pla

va ser que es va proposar en un moment que la ciutat comença a entrar en crisi: al principi de 70 hi va haver una crisi econòmica que va fer que l'execució del pla no surtis tant rentable als mateixos sectors que la promovien.

La veritat no se sap mai de les coses... (..) Però jo crec que el Porcioles no es va arribar a entendre amb els de la Ribera, segurament perquè és aquelles coses que passa... (..) Que si aquest vol això, i l'altre no vol donar-li i tot plegat... i al final Porcioles no va tirar endavant. Però tota la cosa sí anava endavant, endavant, però a la última hora, a última hora es va d'allò... Perquè es clar, faltava... (..)el seu canvi que va ser molt radical no sé a que podria obeir...

Obra protegida per una llicència Creative Commons – ATTRIBUTION – NO COMMERCIAL – SHARE ALIKE
Grup de Treball de Perifèries Urbanes – Institut Català d'Antropologia, 2009. <http://periferiesurbanes.org>

Fonts utilitzades

Nicasi Camps, entrevistat el 24/10/2006.
Adolf Castanyos, entrevistat el 13/7/2006.
Merce Tatjer, entrevistat el 1/6/2006.
Paco Marin, entrevistat el 22/6/2006.
Ramón Rocavayera, entrevistat el 23/10/2006.
Encarna Jordan, entrevistada el 17/10/2006
Maria Favà, entrevistada el 13/11/2006.
Joan Banyeres, entrevistat el 25/11/2006.
Josep Magrinyà, entrevistat el 6/11/2006.
Emili García, entrevistat el 13/11/2006.
Miguel Sanchez Saenz, entrevistat el 31/7, 3/8, el 9/8/2006.
Joan Arumí, entrevistat el 24/10/2006

Treball i diari de camp dels mesos maig/setembre 2006

Bibliografia

Alibes, J. M., Campo, M., Giral, E. Huertas, J.M., Pradas, R., Tarragò, S., *La Barcelona de Porcioles*, Editorial Laia, Barcelona, 1975.
Arxiu Històric del Poblenou, *El Poblenou: 150 anys d'història*, Arxiu Històric del Poblenou, Barcelona, 1991.
Bohigas, O., *Reconstrucció de Barcelona*, Ed. 62, Barcelona, 1985.
Bonet Castellana, A., *Barcelona, una ciutat que no pot seguir vivint d'esquena al mar*, Costa Padrò, Barcelona, 1965.

Borja, J., Tarrago M., Boix R., *Por una política municipal democràtica*, Editorial Avance, Barcelona, 1977.

Burunat, F. E., *Memòria de la transició. Paraules introductòries a una cronologia arbitrària (1966-1979)*, Revista HmiC, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005.

Busquets, J., *La construcción urbanística de una ciudad compacta*, Ediciones Serbal, Barcelona, 2004.

Clavera, J., *Una forma local de capitalisme monopolista: el desmantellament de la indústria situada a la zona litoral de Barcelona*, en *Economía Crítica: una perspectiva catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1973.

Costa i Riera, J., *Dels Moviments d'Església a la militància política*, Editorial

Cuadernos de arquitectura y urbanismo n. 87, 1972.

Fabre, J. i Huertas, J.M., *Barcelona. La construcció d'una ciutat*, Plaza y Janés, Barcelona, 1989.

Fava, N., *Progetti e processi in conflitto: la facciata marittima di Barcellona*, tesis doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona, 2004.

Huertas, J.M. i Andreu, M., *Barcelona en lluita (1965 – 1996)*, FAVB, Barcelona, 1996.

Huertas, J.M., *La gent i els barris de Sant Martí*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2001.

Marc Martí i Costa, *Poblenou, entre la continuïtat i la substitució*, Memòria de recerca del doctorat de Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005.

Martí, F., Moreno, E., *Barcelona ¿a dónde vas?*, Dirosa, Barcelona, 1974.

Martinez, P., *Del Moviment ciutadà i de la democràcia local. Moviments socials i democràcia local*, Revista catalana de sociologia, VII, Barcelona, 1998.

Martorell Portas, V., Florensa Ferrer, A. i Martorell Otzet, V., *Historia del urbanismo en Barcelona. Del plan Cerdà al àrea metropolitana*, Labor, Barcelona, 1970.

Monclús, J., *The Barcelona model: an original formula? From reconstruction to strategic Urban Project (1974-2004)*, en *Planning Perspective*, vol. 18, n. 4, 2003.

Moreno, E., Montalban, M. V., *Barcelona, cap a on vas : diàlegs per a una altra Barcelona*, Llibres de l'Index, Barcelona, 1991.

Solà Morales, M., al., *Remodelación capitalista o desarrollo urbano en el sector de la Ribera Oriental*, Gustavo Gili, Barcelona, 1974.

Tatjer, M., *La Barceloneta del siglo XVIII al Plan de la Ribera*, Los Libros de las fronteras, Barcelona, 1973.

Teixidor F., Tarragó M., Lopez L., *Barcelona 1953-1971, Introducción a una visión del desarrollo urbanístico*, en *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, n.87,1972

Terán, F., *Planeamiento urbano en España contemporánea: historia de un proceso imposible*, Gustavo Gili, Barcelona, 1978.

Vàzquez Montalbàn, M., *La limpieza ètnica de los señoritos*, El País, 14/9/1993.

Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya

Documentació:

H 113 D / 5 / 124 :

1: Carpeta de gran format amb el Projecte del Pla: pàgines (24).

C 1352 / 124 :

1-2: Projecte 1969: plantes 1:5000 (7), 1:2000 (6), 1:1000 (5)

C 1353 / 124 :

1-4: Projecte 1969: plantes 1:5000 (4), 1:1000 (7), 1:500 (7), 1:250 (1)

C 1354 / 124 :

1-4: Projecte 1969: plantes 1:1000 (16), 1:5000 (8), 1:2000 (13), 1:500 (1)

C 1396 / 124 :

1: Plànol aerofotogramètric (1). Fotografies del projecte (47)

C 1315 / 124 :

1: Documentació escrita: memòries i documentació administrativa

2: Documentació escrita: retalls de premsa, correspondència, altres. Llibres (2)

3: Guions per a una pel·lícula, documentació sobre Ribera SA.

4: Antecedents: Pl. 1:10.000 (1), 1:2.000 (2)